Η αρχαιολογία της ελληνικής κατοικίας, χθες και σήμερα

Marie-Christine Hellmann
Διευθύντρια Ερευνών, Γαλλικό Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών (CNRS)
Maison René-Ginouvès de l'archéologie et de l'ethnologie, Παρίσι

Η δημοσίευση των κατοικιών της Πριήνης, της Δήλου και της Ολύνθου, αλλά και η τεράστια αύξηση του αριθμού των κατοικιών όλων των περιόδων και σε όλες τις περιοχές του αρχαίου ελληνικού κόσμου που έχουν έρθει στο φως ανάγκασε τους αρχαιολόγους να αλλάξουν την οπτική που τις προσεγγίζουν και τις μεθόδους που ακολουθούν στη μελέτη τους. Η αρχαιολογία της «ελληνικής κατοικίας» έγινε αυτή «της ζωής μέσα στις ελληνικές κατοικίες» και η κατοικία δεν μελετάται πλέον αυτή καθεαυτή, αλλά κυρίως για τους κατοίκους της, που ανήκουν σε όλες τις κοινωνικές τάξεις.

Η μεταστροφή αυτή και το ενδιαφέρον που δείχνουν οι μελετητές της ελληνικής αρχαιότητας σήμερα για την κατοικία και γενικότερα για την καθημερινή ζωή μέσα στις κατοικίες θα μπορούσε να μας κάνει να ξεχάσουμε ότι για καιρό θεωρούσαν αυτό το θέμα απολύτως δευτερεύον. Ωστόσο, μια τέτοια θεώρηση της κατοικίας εξηγείται εύκολα. Ο ελληνικός πολιτισμός κληροδότησε στους μεταγενέστερους τέτοια ιερά και ναούς, θέατρα αλλά και εντυπωσιακούς τάφους, συχνά καλά διατηρημένους, στην ηπειρωτική Ελλάδα, στις δυτικές αποικίες και στις ακτές της Μικράς Ασίας, ώστε οι αρχαιολόγοι αναπόφευκτα να παρασυρθούν από αυτές τις θαυμαστές κατασκευές, κυρίως από μάρμαρο, με γλυπτή ή τουλάχιστον ανάγλυφη διακόσμηση. Για να σχεδιάσουν τον Παρθενώνα, τους κίονες του ναού του Απόλλωνα στα Δίδυμα ή το σύνολο των ναών της Ποσειδωνίας, οι αρχιτέκτονες δεν είχαν ανάγκη τις ανασκαφές, παρά μόνο επικουρικά. Ήδη από την εμφάνισή τους, στα τέλη του 19ου αιώνα, τα πρώτα «εγχειρίδια» ελληνικής αρχιτεκτονικής ακολουθούσαν την παράδοση μεγάλων έργων όπως του *Antiquities of Athens* των James Stuart και Nicholas Revett. Τα εγχειρίδια αυτά ήταν επικεντρωμένα στους ναούς και τους ελληνικούς αρχιτεκτονικούς ρυθμούς, σύμφωνα με τις κατόψεις και τα ορατά στοιχεία, με σκοπό να παράσχουν πρότυπα

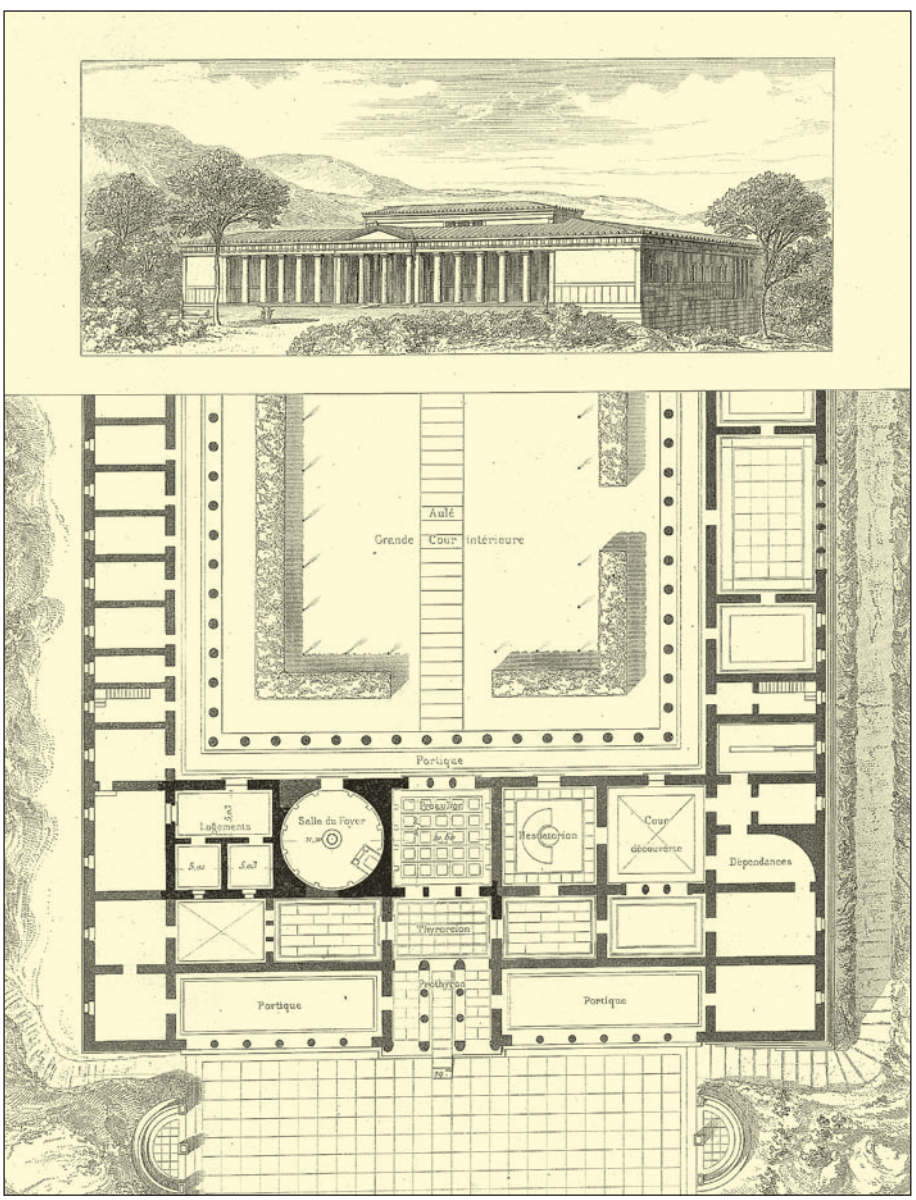

1. Βεργίνα. Σχέδιο του ανακτόρου, μερικώς ανασκαμμένου κατά τον 19ο αιώνα (σχέδιο H. Daumet).

στους νέους αρχιτέκτονες που κλήθηκαν να κατασκευάσουν σε νεοελληνικό ύφος τόσο δημόσια κτήρια και εκκλησίες όσο και κατοικίες σεβαστού μεγέθους. Έτσι οι δωρικοί κίονες και τα αετώματα, οι Καρυάτιδες, τα ιωνικά κιονόκρανα και οι ρόδακες του Ερεχθείου διακοσμούν σήμερα τις προσόψεις πολλών δημόσιων κτηρίων ή ιδιωτικών κατοικιών, όχι μόνο στην Αθήνα, αλλά και στο Βερολίνο, το Παρίσι, το Λονδίνο.

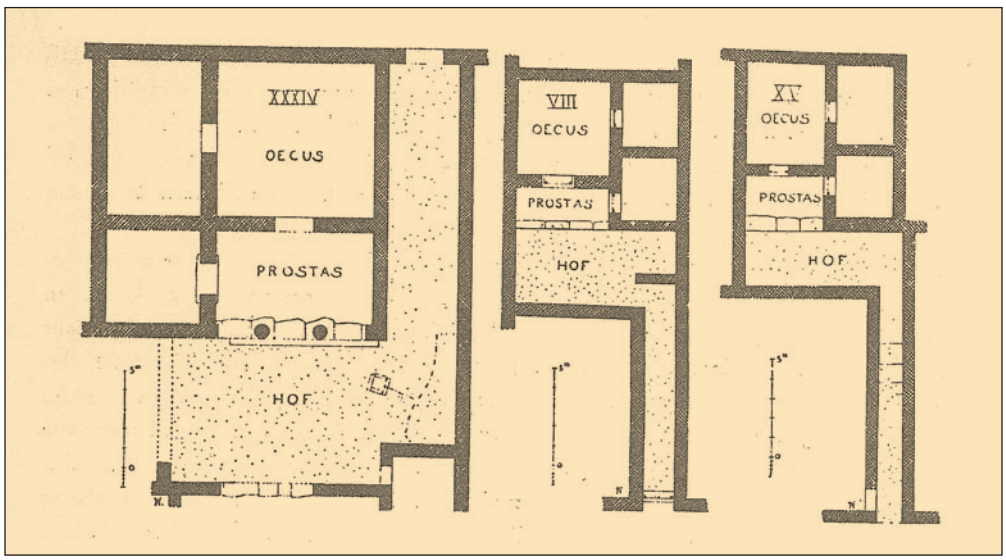

2. Πριήνη. Κατόψεις κατοικιών του τύπου με προστάδα.

Κάποιες κατοικίες της αρχαίας Ελλάδας, κυρίως στην Αθήνα και αργότερα στη Δήλο, είχαν ανασκαφεί αρκετά νωρίς αλλά κρίθηκε ότι δεν μπορούσαν να αποτελέσουν πρότυπα για τους αρχιτέκτονες, διότι τα ερείπιά τους δεν είχαν τίποτα το εξαιρετικό, εάν τα συγκρίναμε με αυτά της μνημειακής αρχιτεκτονικής και ιδίως με τα σπίτια που ήρθαν στο φως στις ανασκαφές της Πομπηίας: σ' αυτά τα τελευταία θα έπρεπε να αναζητηθούν καλά οργανωμένοι χώροι, συμμετρικοί και κυρίως διακοσμημένοι με εντυπωσιακές τοιχογραφίες και κήπο που τον στόλιζε ένα σιντριβάνι. Στην Ελλάδα, η απογοήτευση ήταν πολύ πιο μεγάλη μεταξύ των ανασκαφέων, που είχαν στο μυαλό τους όχι μόνο τα σπίτια της Πομπηίας, αλλά πάνω απ' όλα τις περιγραφές των φιλολογικών πηγών, αυτές των ομηρικών ανακτόρων και μιας μεγάλης ελληνικής κατοικίας όπως τη φαντάστηκε ο Βιτρούβιος, πολλούς αιώνες μετά τον Όμηρο, στο έργο του *De architectura* (VI.7.1-4). Από το 1861, ο αρχαιολόγος Léon Heuzey και ο αρχιτέκτονας Honoré Daumet είχαν εντοπίσει το ανάκτορο των αρχαίων Αιγών στα Παλατίτσια (εικ. 1), τη σημερινή Βεργίνα, αλλά η δημοσίευση των κιονοκράνων και μέρους της κάτοψης του ανακτόρου από αυτούς τους πρωτοπόρους ήρθε πολύ νωρίς: εκείνη την εποχή, οι πραγματικές ιδιαιτερότητες της μακεδονικής αρχιτεκτονικής δεν ήταν ακόμα γνωστές και το παλάτι της Βεργίνας δεν μπορούσε να ενταχθεί στην κατηγορία των *βασιλείων,* όπως έγινε στα τέλη του 20ού αιώνα, με έμφαση στη σημασία των περίστυλων αυλών που περιβάλλονται από πολλά δωμάτια, από τα οποία ορισμένα λειτουργούσαν ως χώροι υποδοχής. Από την πλευρά του ο αρχιτέκτονας Victor Laloux, που είχε εργαστεί στο ιερό της Ολυμπίας, εξέδωσε το 1888 στο Παρίσι ένα μικρό βιβλίο με τίτλο *Architecture grecque,* όπου αφιέρωνε μόνο πέντε σελίδες στα «ελληνικά σπίτια», οικτίροντας την ταπεινότητα των κατοικιών που είχαν βρεθεί και τον ανολοκλήρωτο χαρακτήρα των ανασκαφών στα Παλατίτσια, προτού μεταφράσει τις παραγράφους του Βιτρούβιου που μιλούν για μια ελληνική κατοικία αρκετά όμοια με ένα παλάτι και να καταλήξει: «πιστεύουμε, παρ' όλα αυτά, ότι η Πομπηία μπορεί αρκετά καλά να δώσει την ιδέα του τρόπου με τον οποίο ήταν διακοσμημένα τα ελληνικά σπίτια, τόσο εσωτερικά όσο και εξωτερικά».

Κάποια χρόνια νωρίτερα, στην ακρόπολη της Περγάμου, η έρευνα ενός ή περισσότερων βασιλικών ανακτόρων δεν είχε επιτρέψει την αποκάλυψη παρά μόνο των κακοδιατηρημένων θεμελίων μεγάλων κατοικιών με εξαιρετικά ψηφιδωτά δάπεδα, οι οποίες ήταν όμως δύσκολο να χρονολογηθούν ενώ οι κατόψεις τους ήταν ελάχιστα σαφείς. Ενθουσιασμένοι από τον μεγάλο Βωμό του Διός –τον «Βωμό της Περγάμου»–, από τους ναούς και τα ιερά στα οποία είχαν στηθεί τόσα αγάλματα, οι γερμανοί ανασκαφείς εγκατέλειψαν στη συνέχεια τα οικιστικά τετράγωνα της Περγάμου, όπου η ελληνιστική φάση των κατοικιών ήταν πολύ λιγότερο διατηρημένη απ' ό,τι η ρωμαϊκή φάση. Η μελέτη των περγαμηνών κατοικιών, που μπορεί να είναι πολύ απλές (μόνο με δύο δωμάτια) ή αντίθετα του τύπου με μεγάλη περίστυλη αυλή, δεν ξανάρχισε παρά πρόσφατα – και έτσι τα υποτιθέμενα πέντε «ανάκτορα» έγιναν τρία. Είναι αλήθεια ότι η ανασκαφή της Πριήνης, που πραγματοποιήθηκε από το 1895 ως το 1898 σε συνέχεια εκείνης της Περγάμου, αποκάλυψε έναν απολύτως ορθογώνιο ρυμοτομικό σχεδιασμό (παρά τις απότομες κλίσεις και τους δρόμους με κλίμακες, όπως στην Πέργαμο) που συγκεντρώνει, τουλάχιστον στη φάση του 4ου αιώνα π.Χ., μακρόστενες και αρκετά μικρές κατοικίες, οι οποίες μοιάζουν να αναπαράγουν περισσότερο ή λιγότερο τον ίδιο τύπο, με παραλλαγές: μπαίνουμε είτε απευθείας είτε από έναν πλευρικό διάδρομο σε μια αυλή μετρίων διαστάσεων, που οδηγεί σε ένα ή δύο δωμάτια από έναν προθάλαμο κάποιες φορές με δύο κίονες (εικ. 2). Στη δημοσίευση του 1904 ο Theodor Wiegand χρησιμοποίησε για πρώτη φορά τον όρο «Prostashaus» γι' αυτόν τον τύπο κάτοψης, αν και η χρήση του όρου *προστάς* στα αρχαία κείμενα υποδηλώνει μια κατασκευή πιο μνημειακή. Ορισμένα από αυτά τα σπίτια στη συ-

νέχεια συγχωνεύθηκαν και εξελίχθηκαν σε ένα σπίτι με περίστυλη αυλή. Ένα από τα ενδιαφέροντα στοιχεία αυτής της μονογραφίας του 1904 είναι η σφαιρική οπτική της: η οικιστική αρχιτεκτονική και μια επιλογή αντικειμένων που αποκαλύφθηκαν δημοσιεύτηκαν σε συνεχόμενα κεφάλαια, λαμβάνοντας υπόψη τον τόπο εύρεσης και αναζητώντας συγκρίσεις, ακόμα και σύντομες, με άλλες αρχαιολογικές θέσεις.

Αλλά τα σπίτια της Πριήνης δεν ήταν εντυπωσιακά και η ακριβής σημασία τους δεν μπορούσε ακόμα να γίνει κατανοητή από τους συγγραφείς των τριών άρθρων για τα λήμματα *domus, thalamus* και *gynaeceum* στο μεγάλο λεξικό ελληνικών και ρωμαϊκών αρχαιοτήτων (*Dictionnaire des antiquités grecques et romaines*), που εκδόθηκε μεταξύ 1877 και 1919 στο Παρίσι με την επιστημονική επιμέλεια των Ch. Daremberg και Ed. Saglio. Για το ελληνικό σπίτι διαβάζουμε εδώ φράσεις που μας κάνουν σήμερα να χαμογελάμε, όπως για παράδειγμα η εξής (τ. II, 1, σ. 337): «Η μεγάλη ελληνιστική οικία που περιγράφει ο Βιτρούβιος είναι μια εξέλιξη της ελληνικής οικίας της εποχής του Περικλή. Αυτή με τη σειρά της αναπαράγει όλα τα κύρια χαρακτηριστικά του ομηρικού ανακτόρου, που παρουσιάζεται σαν μια μεγάλη αγροικία. Και βρίσκουμε τα δομικά στοιχεία αυτών των πριγκιπικών αγροικιών στην καλύβα του αγρότη». Αυτού του είδους οι παρατηρήσεις είναι χαρακτηριστικές του 1900, όταν η ύπαρξη μιας συνέχειας μεταξύ της αρχιτεκτονικής του ομηρικού *μεγάρου*, αυτής των οικιών του 5ου-4ου αιώνα και τελικά αυτών του 2ου-1ου αιώνα π.Χ., που ενέπνευσαν τον Βιτρούβιο, έμοιαζε αναντίρρητη. Το έργο του B. Carr Rider, *The Greek House,* που δημοσιεύθηκε το 1916 στο Κέμπριτζ, υιοθετεί το ίδιο ύφος· λαμβάνοντας υπόψη περισσότερο τις φιλολογικές μαρτυρίες από τις ανασκαφές, κατατάσσει τα σπίτια της Πριήνης στον τύπο με *πρόδομο* και σ' αυτόν του *μεγάρου,* διότι έπρεπε να προσαρμοστεί απολύτως στο λεξιλόγιο του Ομήρου.

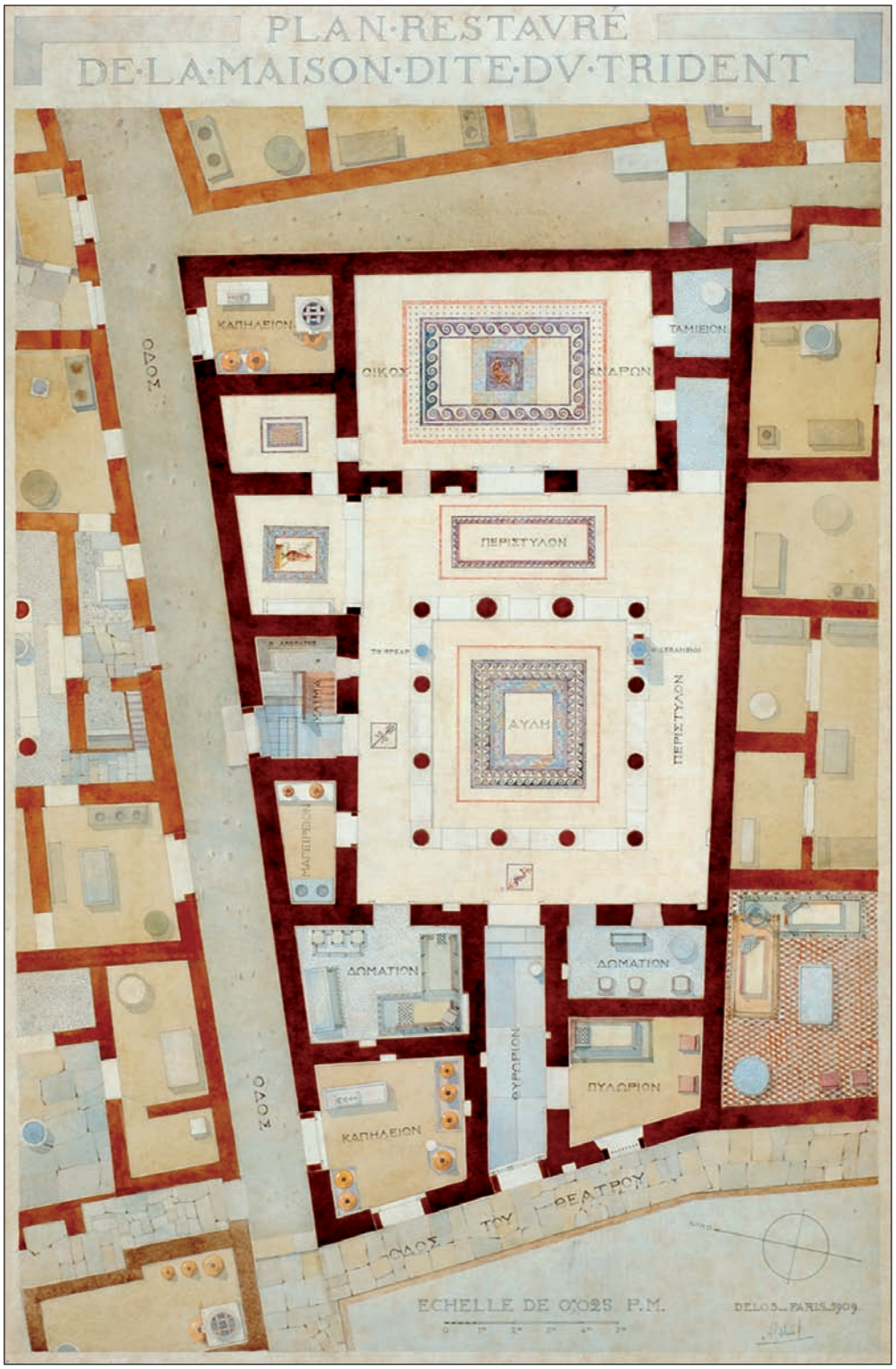

3. Δήλος, Οικία της Τρίαινας. Σχέδιο αποκατάστασης από τον Albert Gabriel.

Οι μεγάλες επιστημονικές μελέτες του πρώτου μισού του 20ού αιώνα

Κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου η ανασκαφή των ελληνιστικών κατοικιών της Δήλου, η οποία είχε ξεκινήσει στα 1880, είχε προοδεύσει αρκετά, και όχι μόνο στη «Συνοικία του Θεάτρου» στα νότια του ιερού του Απόλλωνα. Είχε φανεί

ότι ορισμένες δηλιακές κατοικίες μπορούσαν να ανταγωνιστούν, ως προς τις διαστάσεις αλλά και τη διακόσμηση, αυτές της Πομπηίας και του Ηράκλειου – άλλωστε ήταν περισσότερες και καλύτερα διατηρημένες απ' ό,τι αυτές της ελληνιστικής Θήρας (δημοσιευμένες το 1904 από τους Fr. Hiller von Gaertringen και P. Wilski), με τις οποίες είχαν κοινά στοιχεία. Ο Albert Gabriel, ένας γάλλος αρχιτέκτονας, το έργο του οποίου ήταν παραγνωρισμένο μέχρι τη διοργάνωση δύο εκθέσεων –η μία στην Κωνσταντινούπολη το 2006, η άλλη στη Μύκονο το 2008–, αποκάλυψε και σχεδίασε έναν μεγάλο αριθμό δηλιακών σπιτιών μεταξύ των ετών 1908 και 1911, αλλά χωρίς να προσπαθήσει να εξηγήσει τις αποκαταστάσεις του και χωρίς να τις κάνει αληθινά γνωστές· ωστόσο στη Δήλο ανακάλυψε την ελληνική οικιστική αρχιτεκτονική, προτού αφιερωθεί στην αποκάλυψη και στην ανάλυση της αρχιτεκτονικής των αρχαίων σπιτιών όλων των περιόδων στη Μικρά Ασία. Ορισμένα από τα σχέδιά του (εικ. 3) χρησιμοποιήθηκαν στην εικονογράφηση των δύο τόμων με τις μελέτες της δηλιακής κατοικίας που δημοσίευσε ο Joseph Chamonard από το 1922 έως το 1924. Πρέπει να επιμείνουμε στο ενδιαφέρον αυτού του πρωτοποριακού για την εποχή του έργου, διότι είναι ελάχιστα αναγνωρισμένο στις πρόσφατες έρευνες, πολύ περισσότερο αφού εκτυπώθηκε σε ένα σχήμα διόλου εύχρηστο και καθόλου εύκολο στην ανάγνωση για τους μη γαλλόφωνους. Πρώτον, ο Chamonard περιέγραψε αναλυτικά ένα μεγάλο οικοδομικό τετράγωνο και τα σπίτια του, μέχρι την παραμικρή λεπτομέρεια, σε σύνδεση με το δίκτυο των δρόμων, χωρίς να παραλείψει τις σωληνώσεις, τα πολυάριθμα αποχωρητήρια και την ύπαρξη ενός κυκλικού λουτρού (θόλος) του τύπου του *laconicum.* Κατανόησε ότι οι κατόψεις των κατοικιών της ελληνιστικής Δήλου δεν ήταν παρόμοιες με αυτήν της ελληνικής οικίας του Βιτρούβιου, εκτός από κάποιες λεπτομέρειες, όπως, για παράδειγμα, όταν μια κιονοστοιχία μιας περίστυλης αυλής έχει μεγαλύτερο ύψος από τις τρεις άλλες: στην περίπτωση αυτή πρόκειται για ένα «ροδιακό περιστύλιο» (εικ. 4). Δεν παρέλειψε επίσης να παρατηρήσει τα εργαστήρια και τα καταστήματα κατά μήκος των πιο πολυσύχναστων δρόμων, τοποθετημένα εκεί ώστε να υποδέχονται τους πιθανούς αγοραστές. Σημείωσε λοιπόν ότι τα σχέδια ποικίλλουν και αντικατοπτρίζουν την οικονομική και κοινωνική διαφοροποίηση. Εάν στη Δήλο υπάρχουν όλα τα είδη περίστυλων αυλών (εικ. 5), είναι ωστόσο σπάνιες στο οικοδομικό τετράγωνο ΙΙΙ της «Συνοικίας του Θεάτρου», όπου οι «μικρές διαστάσεις και ο

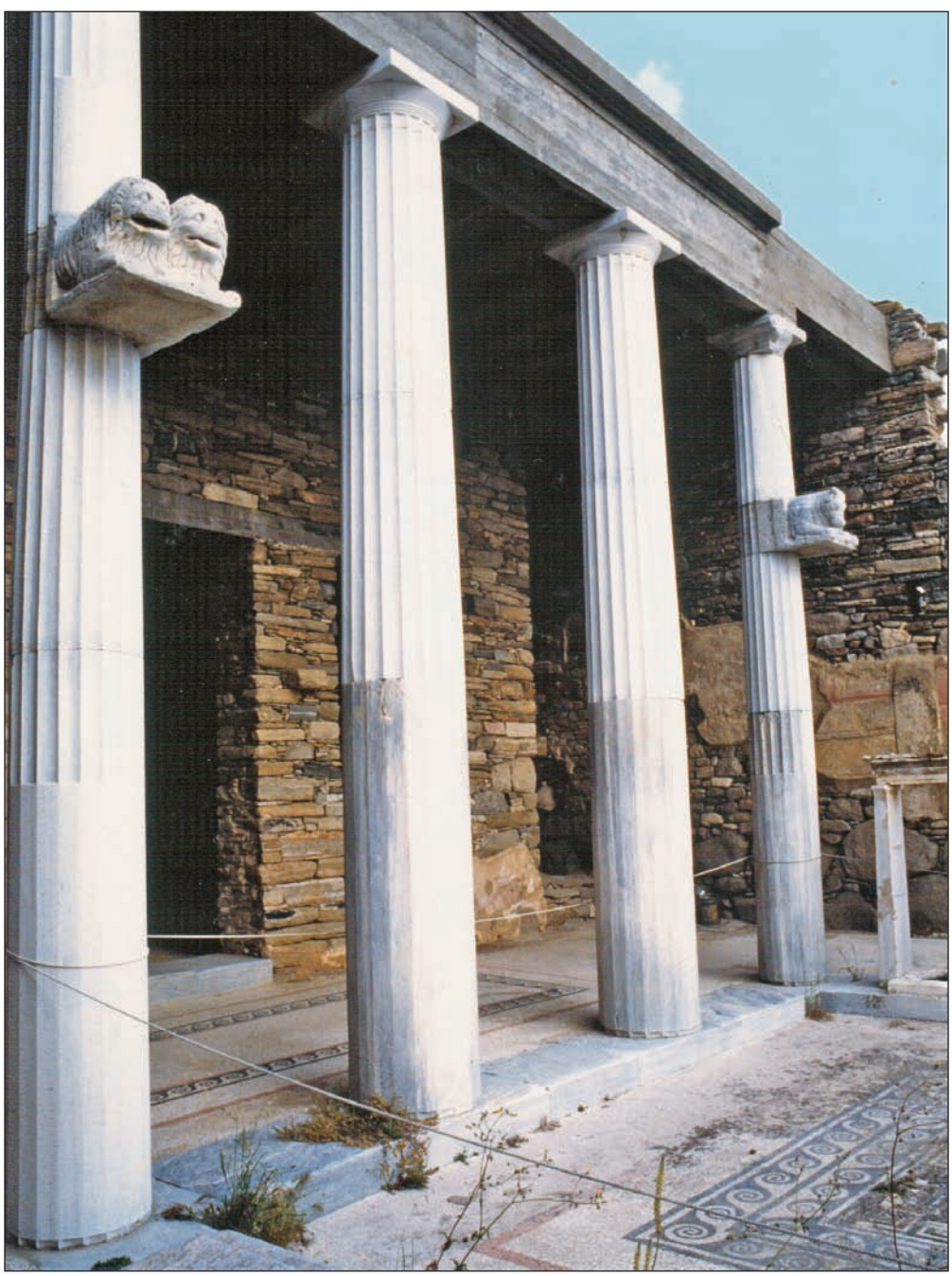

4. Δήλος, Οικία της Τρίαινας. Όψη από την κιονοστοιχία του «ροδιακού περιστυλίου».

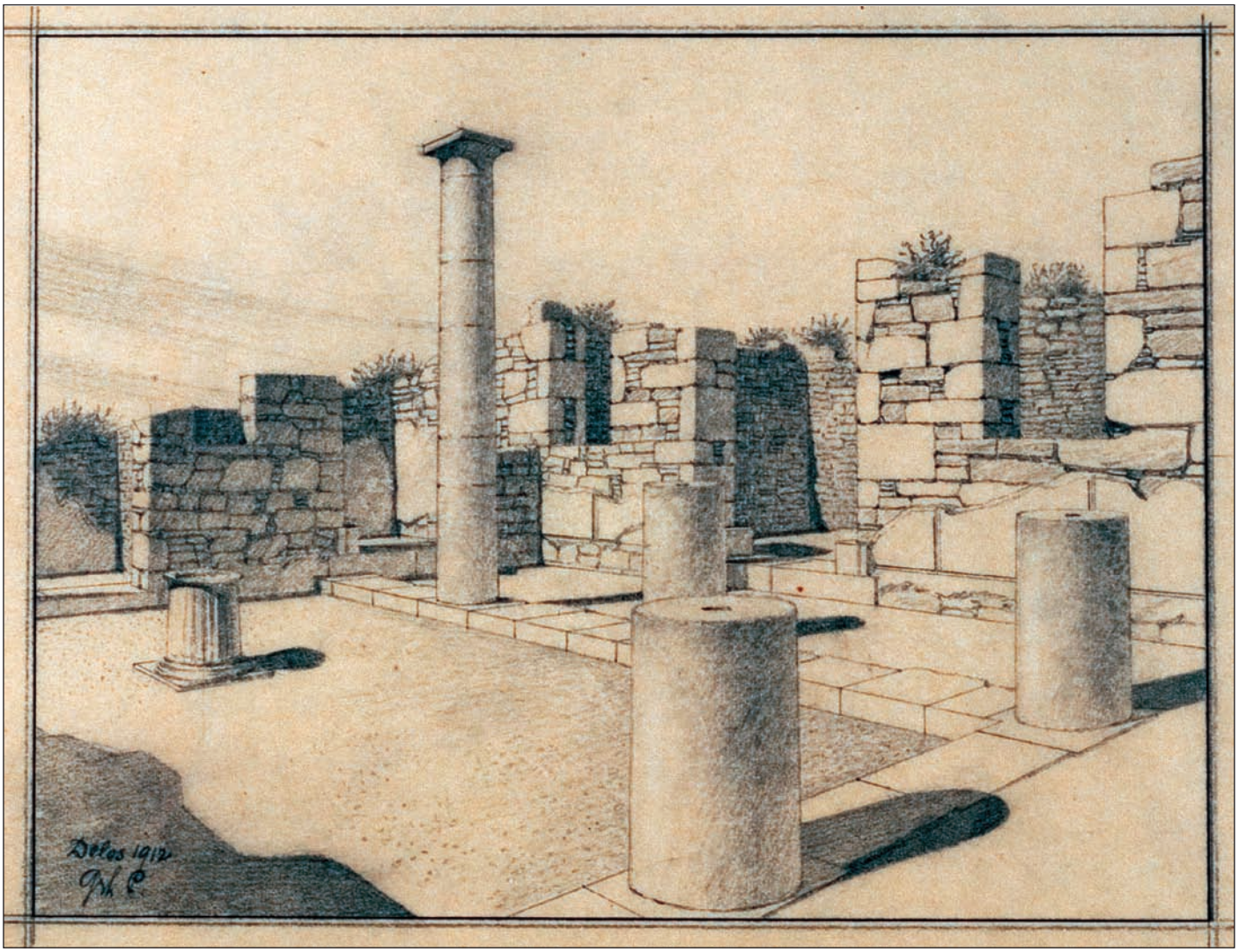

5. Δήλος, Οικία του Ινοπού. Σχέδιο της αυλής από τον Gerhard Poulsen στα 1912.

περιορισμένος αριθμός δωματίων» αφήνουν να μαντέψουμε έναν μέτριο πληθυσμό (σ. 36-37), όπου «το περιστύλιο ... ποικίλλει ως προς τη λειτουργία, λιγότερο ως προς τη χρονολογία και περισσότερο ως προς τη σημασία της κατοικίας, του πλούτου του ιδιοκτήτη ή της μικρής περιουσίας του» (σ. 114), εξ ου η κρίση του στη σ. 102: «τα σπίτια μας –και ένα μεγάλο μέρος του ενδιαφέροντός τους βρίσκεται εκεί– είναι, στην πλειονότητά τους, σπίτια ταπεινών ανθρώπων περιορισμένων στα απαραίτητα». Είναι αλήθεια ότι αυτό το έργο στερείται συγκριτικών αναλύσεων και ότι επικεντρώνεται στην αρχιτεκτονική ανάλυση, παρουσιάζοντας μόνο μια επιλογή ευρημάτων, καθώς η δημοσίευση των αντικειμένων που αποκαλύφθηκαν στα σπίτια είχε προβλεφθεί να γίνει σε ξεχωριστούς τόμους. Όμως, συνολικά, η πλειονότητα των παρατηρήσεων του Chamonard στους δύο τόμους του *Exploration archéologique de Délos* όπως και σε ένα άρθρο δημοσιευμένο το 1933, που είναι αφιερωμένο στις τέσσερις κατοικίες του τετραγώνου της Οικίας των Προσωπείων, είναι νέες και σωστές. Η ερμηνεία αυτού του συνόλου αμφισβητήθηκε δύο χρόνια αργότερα από τον A. Rumpf, που ισχυριζόταν ότι δεν υπήρχε εκεί παρά μία μεγάλη οικία που περιλάμβανε όλα τα δωμάτια, αίθουσες και διαδρόμους που ανέφερε ο Βιτρούβιος. Αν και διάφοροι ειδικοί είχαν πολλές φορές υπενθυμίσει ότι έπρεπε να στηρίζεται κανείς στην ανάλυση του Chamonard, που προτιμούσε την επί τόπου παρατήρηση των πραγματικών στοιχείων από τα αρχαία κείμενα, η επιμονή στην εσφαλμένη υπόθεση του A. Rumpf συνεχίστηκε και η άποψή του είναι ακόμα αποδεκτή σε μια εξαίρετη έκδοση του Βιτρούβιου, που κυκλοφόρησε το 1997 στο Τορίνο.

Πράγματι, περισσότερο από άλλους αρχαιολογικούς κλάδους, αυτός της ελληνικής κατοικίας δυσκολεύεται να αγνοήσει τα πολλά και διάφορα φιλολογικά κείμενα, που αποκαλύπτουν την οργάνωση του χώρου στο εσωτερικό των κατοικιών. Το διαπιστώνουμε στη μεγαλειώδη έκδοση των ανασκαφών της Ολύνθου (1929-1952): πέρα από τις εμβριθείς περιγραφές των ανασκαμμένων κατοικιών, περιλαμβάνεται ένα μεγάλο κεφάλαιο όπου είναι συγκεντρωμένες όλες οι μαρτυρίες για το ελληνικό σπίτι. Συνάδελφοι έχουν ήδη μιλήσει, σε προηγούμενα τεύχη του περιοδικού, γι' αυτήν την έκδοση των σπιτιών της Ολύνθου και τον θεμελιώδη χαρακτήρα της· αν και μόνο ένα μικρό τμήμα της πόλης είναι γνωστό και παρά τις ανεπαρκείς αποκαλύψεις ή τις υπό συζήτηση αναλύσεις σε αυτούς τους τόμους, παραμένουν η απαραίτητη αναφορά για τις κατοικίες των κλασικών χρόνων. Εξάλλου, καθώς η ανασκαφή της Ολύνθου ήταν πιο φροντισμένη από αυτήν της Πριήνης και της Δήλου, η δημοσίευσή της μας προσφέρει σήμερα περισσότερες λεπτομέρειες για τον εξοπλισμό των σπιτιών, για παράδειγμα για τις κλειδαριές, τα

υφαντικά βάρη, τις κεράμους με οπή, κ.ά., και αντιλαμβανόμαστε καλύτερα τις χειρωνακτικές δραστηριότητες που οδηγούσαν προς τα έξω. Ωστόσο, η τεκμηρίωση ενός τομέα μαγειρείου («kitchen complex») στην Όλυνθο συχνά ερμηνεύεται λανθασμένα, διότι πολλοί αρχαιολόγοι συμπέραναν ότι στην αρχαία Ελλάδα η προετοιμασία των γευμάτων γινόταν συνήθως σε έναν ειδικό χώρο και μάλιστα κοντά σε σημείο που διέθετε λουτήρα. Αντίθετα, γνωρίζουμε σήμερα ότι στην πλειονότητα των κατοικιών όλων των εποχών, το «μαγειρείο» ήταν στους εξωτερικούς χώρους του σπιτιού, μερικές φορές στην παστάδα, με χρήση πυραύνων (όπως αυτά που βρέθηκαν στην Πριήνη και στη Δήλο, ακόμα και στην Όλυνθο), ενώ οι κάτοικοι έπρεπε γενικά να αρκεστούν σε δεξαμενές ή σε μια λεκάνη (*λουτήριον)* για την ατομική υγιεινή. Στην πραγματικότητα, αυτό που κάνει τις ολυνθιακές κατοικίες άκρως ενδιαφέρουσες είναι η μεγάλη ομοιότητα των κατόψεών τους. Οι οικίες είναι διατεταγμένες ανά πέντε σε σειρές, με μέσο εμβαδόν 293 τ.μ., και σε οικοδομικά τετράγωνα ενός ορθογώνιου πολεοδομικού σχεδίου. Ο D.M. Robinson μπορούσε λοιπόν να μιλάει για ένα επαναλαμβανόμενο πρότυπο οικίας με παστάδα («pastas house», εικ. 6), όπου η αυλή, τοποθετημένη στο νότιο μισό της οικίας, βλέπει προς τα βόρεια σε πολλά δωμάτια διαμέσου μιας εγκάρσιας στοάς με κίονες, και σπανιότερα μέσα από κάποιου είδους διάδρομο. Αυτό αντιστοιχεί αρκετά στην αρχαιοελληνική έννοια της λέξης *παστάς*. Από τότε, οι αρχαιολόγοι ψάχνουν αυτόματα να ταξινομήσουν τις κατοικίες χωρίς περιστύλιο πότε στον τύπο οικίας με παστάδα (γνωστού στη Θάσο αλλά επίσης στις αποικίες της Σικελίας, από τον 7ο αιώνα π.Χ.), πότε στον τύπο οικίας με προστάδα, που είναι σαφώς πιο σπάνιος, ξεχνώντας συχνά ότι κάποιοι ειδικοί υπογραμμίζουν ότι η διάκριση ανάμεσα σε αυτούς τους δύο όρους (άλλοτε είχαν θεωρηθεί συνώνυμοι από τον Βιτρούβιο!) δεν είναι πραγματικά ξεκάθαρη από αρχαιολογικής πλευράς. Αυτό που φαίνεται πολύ καθαρά, σύμφωνα με τις ανασκαφές της Ολύνθου, είναι ο τρόπος με τον οποίο ο τύπος του σπιτιού με παστάδα («pastas house») εξελίχθηκε στον τύπο με περίστυλη αυλή, με την προσθήκη μιας δεύτερης κιονοστοιχίας, ύστερα μιας τρίτης και μιας τέταρτης στις υπόλοιπες πλευρές. Η έπαυλη της Αγαθής Τύχης δεν διαθέτει παρά ένα τμήμα περιστυλίου, αλλά γνωρίζουμε το λιγότερο έξι σπίτια στην Όλυνθο που έχουν ολόκληρο περιστύλιο, μεταξύ των οποίων η Οικία του Κωμικού, που χρονολογείται πριν από το 400 π.Χ., ενώ η έπαυλη της Αγαθής Τύχης είναι νεότερη.

Οι κατοικίες και οι κάτοικοί τους στην πόλη και στην ύπαιθρο

Η αύξηση του αριθμού των ανασκαφών έδειξε ότι η προτίμηση για τις πιο μεγάλες επιφάνειες αλλά και για την επιδεικτική χλιδή αναπτύσσεται από τα τέλη του 5ου αιώνα π.Χ. και ακόμα περισσότερο στον 4ο και 3ο αιώνα, στο εσωτερικό όμως των σπιτιών και όχι στις προσόψεις τους. Αυτές θα παραμείνουν πάντα απλές και με λίγα παράθυρα τοποθετημένα ψηλά, όπως αυτά που είναι ακόμα ορατά στο Όρραον (σημ. Γυμνότοπο). Η εισαγωγή της περίστυλης αυλής στην αρχιτεκτονική της κατοικίας συνοδεύεται από τον πολλαπλασιασμό και τη διαφοροποίηση των δωματίων που ανοίγουν σε αυτήν. Αυτά τα δωμάτια διακοσμούνται όλο και περισσότερο με τοιχογραφίες και επιδαπέδια ψηφιδωτά που μιμούνται τάπητες με φυτικά μοτίβα. Με την άνοδο του ατομικισμού, κάθε ιδιο-

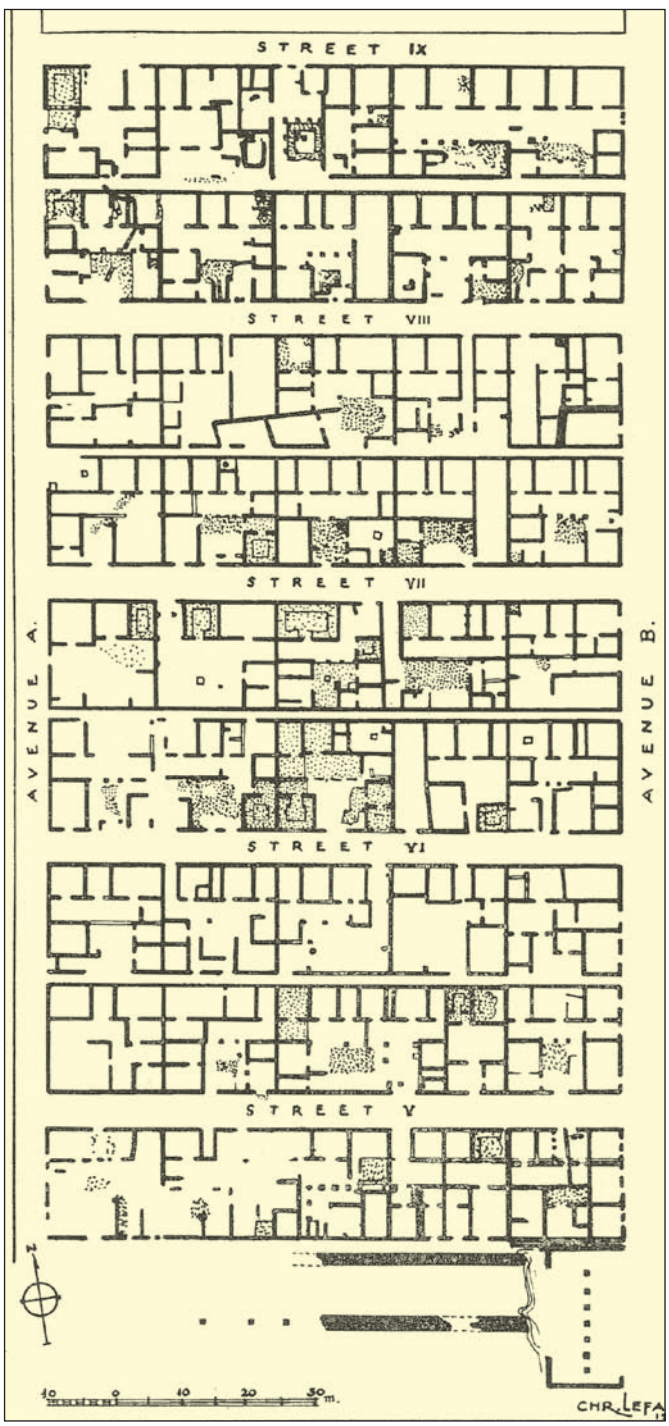

6. Όλυνθος. Ορθογώνιο πολεοδομικό σχέδιο που περιλαμβάνει «οικίες με παστάδα».

κτήτης θέλει να βάλει την προσωπική του πινελιά στην κατοικία του. Εξάλλου, οι ανώτεροι πτολεμαίοι αξιωματούχοι που κατασκεύασαν στην Πάφο της Κύπρου τάφους με περίστυλη αυλή, όπως και στην Αλεξάνδρεια όπου ανασκάφηκαν εντυπωσιακές κατοικίες με περιστύλιο, ήθελαν να δείξουν έτσι τη δύναμή τους στην αιωνιότητα (εικ. 7).

Ως τα τέλη του 20ού αιώνα όλοι οι τύποι ελληνικών οικιών είχαν μελετηθεί και δημοσιευτεί, συμπεριλαμβανομένων αυτών που στερούνταν χλιδής καθότι βρίσκονται στη *χώρα,* σε τοποθεσία λίγο ή πολύ απομονωμένη. Η κάτοψη των αγροτικών κατοικιών όπως αυτών στη Βάρη Αττικής (εικ. 8) ή στο Δέμα λίγο διαφέρει από το σχέδιο των σπιτιών της Ολύνθου· η αυλή είναι πιο μεγάλη, αλλά η οικία της Βάρης διέθετε έναν πύργο στη μια γωνία, αναγνωρίσιμο από τους πολύ χοντρούς τοίχους του, και επιπλέον ένα αλώνι. Ενώ τα σπίτια-πύργοι είναι πολύ σπάνια στην αστική ζώνη, και μπορούν να είναι η έκφραση του πλούτου ενός ιδιοκτήτη που θέλει να ξεχωρίζει από τους άλλους –αναφερόμαστε στην Οικία με το Αέτωμα της Δήλου, που είχε το προνόμιο μιας ωραίας θέας ολόγυρα– η μελέτη της αττικής *χώρας* και τελικά της υπαίθρου της Νότιας Ελλάδας έδειξε ότι οι πύργοι είναι γενικά κατασκευές που ανήκουν σε αγροτικές εκμεταλλεύσεις. Δεν είναι λοιπόν παράξενο που απαντούν από τα τέλη του 4ου αιώνα π.Χ. στην Κολοφώνα, μια μικρή ιωνική εγκατάσταση της οποίας οι κάτοικοι ζούσαν από τη γεωργία.

Το 1986, όταν ο W. Hoepfner και ο E.-L. Schwandner εξέδωσαν την πρώτη εκδοχή του *Haus und Stadt im klassischen Griechenland*, η ανασκαφή πολλών οικιστικών τετραγώνων επέτρεψε να γνωρίσουμε καλύτερα όχι «την ελληνική κατοικία», όπως λεγόταν παλαιότερα, αλλά «τις ελληνικές κατοικίες», πάντα διαφορετικές παρά τα κοινά σημεία. Αφού γρήγορα επανεκδόθηκε με κάποιες αλλαγές, αυτό το ωραίο βιβλίο συνέβαλε στην τοποθέτηση των κατοικιών στο κέντρο του ενδιαφέροντος όλων των αρχαιολόγων· δημιούργησε μάλιστα ένα θέμα «της μόδας». Η μεγάλη ποιότητα της εικονογράφησης συνέβαλε οπωσδήποτε στην επιτυχία του *Haus und Stadt,* μια επιτυχία που διαρκεί παρά τις αναπόφευκτες κριτικές· ακόμα και στις μέρες μας οι εικόνες των σπιτιών της Ολύνθου (ακόμα και αυτών της Δήλου) που δόθηκαν σε αυτό το βιβλίο εξακολουθούν να αναπαράγονται. Αποκαθιστώντας πόλεις με ορθογώνια ρυμοτομία και τυποποιημένες κατοικίες, οι δύο συγγραφείς υπέθεταν ότι ο Ιππόδαμος ο Μιλήσιος, του οποίου το όνομα έγινε συνώνυμο του ορθογώνιου πολεοδομικού σχεδίου, είχε εφαρμόσει σ' αυτήν τη ρυμοτομία τη δημοκρατική έννοια της ισονομίας, ίσως υπό την επίδραση των πυθαγόρειων ιδεών. Αυτή η θεωρία δεν είναι πλέον αποδεκτή σήμερα, καθότι η ελληνική δημοκρατία δεν

7. Πάφος. Περίστυλη αυλή πτολεμαϊκού τάφου, εμπνευσμένου από την αρχιτεκτονική της κατοικίας.

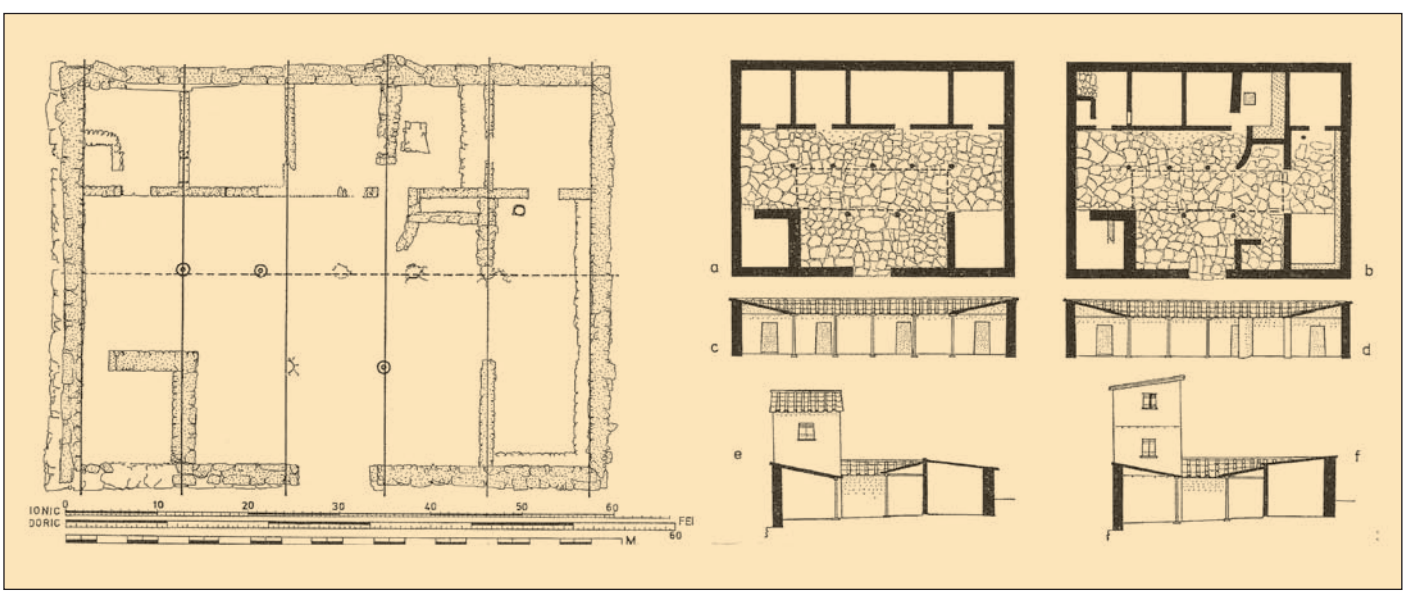

8. Βάρη. Κατόψεις μιας αγροτικής κατοικίας και προτάσεις αποκατάστασης με πύργο σε μία γωνία.

αναζήτησε ποτέ μια κατοικία ισότητας, αντίθετα με πολλά αριστοκρατικά καθεστώτα (για παράδειγμα στην Όλυνθο) και γνωρίζουμε ότι η κανονική ρυμοτομία ήταν πρωιμότερη από τον Ιππόδαμο τον Μιλήσιο· όχι μόνο είχε χρησιμοποιηθεί στις αποικίες, για να δοθούν ίσοι κλήροι στους αποίκους, αλλά φαίνεται ακόμα ότι είχε εφαρμοστεί στη Μίλητο από τα τέλη του 6ου αιώνα π.Χ., πριν από την καταστροφή της πόλης από τους Πέρσες. Αν η ιδέα που αναπτύχθηκε σε αυτό το βιβλίο (όπου η παραγωγική συνεργασία με τους έλληνες αρχαιολόγους έκανε γνωστή την «ιπποδάμεια» πόλη της Κασσώπης και την ανασκαφή της περίφημης σκευοθήκης του Πειραιά) ήταν κατά το μεγαλύτερο μέρος πρωτοποριακή για τη δεκαετία του 1980, η κατηγοριοποίηση των «Typenhäuser» (τυποποιημένων κατοικιών) παρέμενε παραδοσιακή, στηριγμένη στην κατανομή: *παστάς* στην Όλυνθο, *προστάς* στην Πριήνη. Ακόμη, η περιγραφή των διαφορετικών δωματίων της κατοικίας επαναλάμβανε όλο το αρχαίο λεξιλόγιο, γνωστό από τα αρχαία κείμενα, αναζητώντας μια διαίρεση των κατοικιών σύμφωνα με το φύλο: οι άνδρες συγκεντρώνονταν στον ανδρώνα και στους χώρους που χρησίμευαν για την κοινωνική προβολή, ενώ οι γυναίκες απασχολούνταν στο γυναικωνίτη, που βρισκόταν σχεδόν πάντα στον όροφο, σύμφωνα με ένα κείμενο του Ξενοφώντα.

Ωστόσο, πολλές πρόσφατες εργασίες έδειξαν ότι ένας πραγματικός διαχωρισμός των φύλων, όπως αυτός που διακρίνεται στις κατοικίες ισλαμικού τύπου, δεν μπορούσε να ισχύει στην πλειονότητα των ελληνικών κατοικιών, αυτών που είναι μικρές και στερούνται ορόφου ή ακόμα αυτών που έχουν μια κάτοψη ευθύγραμμη όπου περνάμε από το ένα δωμάτιο στο άλλο, όπως στην Κρήτη όπου η οικιστική αρχιτεκτονική δεν εξελίχθηκε πραγματικά στο πέρασμα των αιώνων. Επιπλέον, η πλειονότητα των κατοικιών, κυρίως αυτές των Ελλήνων της μέσης ή φτωχής τάξης, δεν διέθεταν χαρακτηρισμένο ανδρώνα· η αυλή χρησιμοποιούνταν για όλες τις δραστηριότητες και τα δωμάτια παρέμειναν γενικά πολυλειτουργικά, εφόσον μπορούσε εύκολα να οργανωθεί ένα συμπόσιο, με μετακίνηση των κλινών από τον ένα χώρο στον άλλον. Στο εσωτερικό του σπιτιού, οι καθημερινές δραστηριότητες διακρίνονταν βεβαίως με βάση το φύλο και οι γυναίκες απομακρύνονταν όταν ο κύριος του σπιτιού δεχόταν, αλλά στην καθημερινή ζωή οι συναντήσεις ενθαρρύνονταν από την επικοινωνία μεταξύ των οικιακών χώρων. Πιο σπάνια παραμένει η περίπτωση των μεγάλων κατοικιών με δύο αυλές, που βρέθηκαν στην Ερέτρια (εικ. 9) και κυρίως στην Πέλλα. Ήταν φυσικό οι ερευνητές να θέλουν να αντιπαραβάλουν την ύπαρξη των δύο αυλών με το κείμενο όπου ο Βιτρούβιος περιγράφει μια τεράστια κατοικία χωρίς όροφο αλλά με δύο αυλές, στην οποία κάποιος έμπαινε πρώτα σε ένα περιστύλιο που αντιστοιχούσε στο γυναικωνίτη, ο οποίος χωριζόταν από την αυλή που αποτελούσε τον ανδρωνίτη. Υπάρχουν ωστόσο πολλές διαφορές ανάμεσα στην κατοικία που περιγράφει ο Βιτρούβιος και τις κατοικίες με δύο αυλές που αποκάλυψαν οι ανασκαφές· επιπλέον, δεν είναι βέβαιο ότι αυτός ο τύπος κάτοψης πρέπει αυτομάτως να συνδεθεί με ένα διαχωρισμό των φύλων, που δεν δικαιολογείται στην πραγματικότητα παρά για τους δούλους, κυρίως διότι απορρέει από ένα μετασχηματισμό (στη Μαρώνεια, για παράδειγμα). Στην πλειονότητα των περιπτώσεων, η διαρκής αναζήτηση μιας αντιστοιχίας μεταξύ των αρχαίων κειμένων και της αρχαιολογικής πραγματικότητας δεν είναι λίγο μάταιη;

9. Ερέτρια, δυτικό τετράγωνο. Ερείπια του νότιου τμήματος της Οικίας 2· η μεγάλη περίστυλη αυλή βρίσκεται στα αριστερά.

Οι διάφορες μορφές της καθημερινής ζωής

Στην αρχή του 21ου αιώνα, οι μελέτες των ελληνικών κατοικιών μοιάζουν χωρισμένες σε δύο κατηγορίες. Αυτές που ακολουθούν την παράδοση των εργασιών των αρχιτεκτόνων, πολύ καλά εικονογραφημένες, αναζητούν πάντα λίγο ή πολύ τους «κανονικούς» τύπους των κατοικιών – για παράδειγμα,

η δημοσίευση των σπιτιών με περιστύλιο της Περγάμου και κυρίως αυτή των κατοικιών της πόλης Σολούς στη Σικελία, όπου ο M. Wolf εξετάζει τη διάδοση του τύπου της πολυτελούς κατοικίας με περιστύλιο σε όλη την Μεσόγειο. Αλλά μια άλλη μέθοδος ανάλυσης χρησιμοποιείται πλέον συχνότερα. Όταν η μορφή των δωματίων δεν μας επιτρέπει να αντιληφθούμε με ασφάλεια τη λειτουργία τους, η αρχιτεκτονική περιγραφή είναι ανεπαρκής και πρέπει να συνδυαστεί με άλλες μεθόδους. Οτιδήποτε βρέθηκε στο εσωτερικό ενός δωματίου καταγράφεται, κατηγοριοποιείται και αναλύεται ίσως στο εργαστήριο (οστά, γύρη, σπόροι)· οι στατιστικές, η εθνοαρχαιολογία και η ανθρωπολογία καλούνται επίσης σε βοήθεια, για την επιχείρηση της αποκρυπτογράφησης του οικονομικού και κοινωνικού επιπέδου των κατοίκων του σπιτιού. Το καλύτερο παράδειγμα της εφαρμογής της αρχαιολογίας της κατοικίας («household archaeology») στην Ελλάδα είναι ίσως η δημοσίευση κάποιων σπιτιών από τους Αλιείς το 2005· σ' αυτές τις μη πολυτελείς κατοικίες που φαίνονται οργανωμένες με βάση την παραγωγή του ελαιόλαδου, τα περιττώματα που γεμίζουν τον κοπρώνα είναι εξίσου σημαντικά με το υπόλοιπο της αυλής, ενώ η ταυτοποίηση των κοπρώνων και σε άλλες αρχαιολογικές θέσεις (όπως στη Θάσο) υποδεικνύεται επίσης με πολύ πειστικό τρόπο.

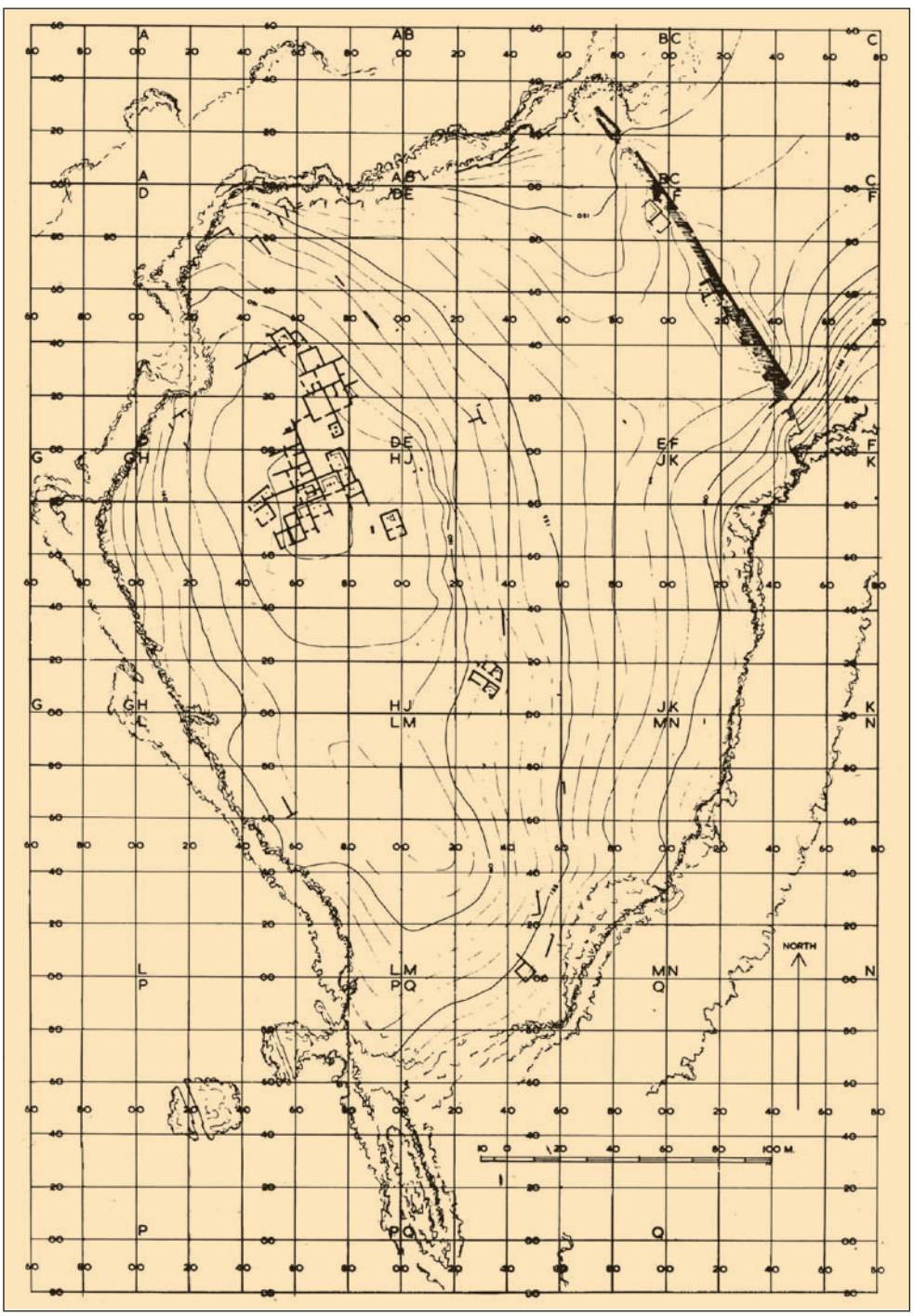

10. Ζαγορά Άνδρου. Τοπογραφικό σχέδιο με το χώρο της ανασκαφής.

Σήμερα αυτό που εντυπωσιάζει είναι κυρίως οι διαφορές που εμφανίζουν οι κατόψεις από τη μια περιοχή στην άλλη, καθώς και το γεγονός ότι οι κάτοικοι, ακόμη και οι πιο ταπεινοί, δεν αγνοούνται ποτέ· ανάμεσά τους υπήρχαν τεχνίτες που κοιμόντουσαν συνήθως στον τόπο της εργασίας τους, αλλά και ανατολίτισσες πόρνες που ασκούσαν την υφαντική σε αυτήν τη μεγάλη ταβέρνα-πορνείο που ήταν το «Bau Z», αυτή η περίεργη «κατοικία» στην Αθήνα, κοντά στον Κεραμεικό. Το χρονολογικό φάσμα των κατοικιών που έχουν μελετηθεί διευρύνθηκε επίσης. Αφού ανασκάφηκαν σχεδόν παντού σπίτια αψιδωτά, ωοειδή ή ορθογώνια της γεωμετρικής και αρχαϊκής εποχής, με ένα ή με δύο δωμάτια, και σε διαφορετικών τύπων εγκαταστάσεις (για παράδειγμα, στη Ζαγορά (εικ. 10) και στην Υψηλή της Άνδρου, στα Βρουλιά της Ρόδου, στο Ξώμπουργο της Τήνου, στη Σκάλα Ωρωπού, στους Δελφούς, αλλά και στη δυτική Ελλάδα και στη Μικρά Ασία), αυξάνεται πλέον διαρκώς το ενδιαφέρον για τις κατοικίες που χτίστηκαν στην Ελλάδα την περίοδο της ρωμαϊκής κατοχής. Στα σπίτια αυτά για καιρό δεν είχε δοθεί σημασία και μάλιστα κάποιες φορές

είχαν καταστραφεί κατά τις ανασκαφές, ενώ η καταγραφή τους δείχνει ότι το ελληνικό σχήμα της περίστυλης αυλής με δωμάτια διατεταγμένα ακτινωτά διατηρήθηκε για πολύ μεγάλο διάστημα. Κι αυτό επειδή η ρωμαϊκή επίδραση εκδηλώθηκε κυρίως στις τεχνικές κατασκευής και στη διακόσμηση, ενώ η εισαγωγή της ρωμαϊκού τύπου κάτοψης, που είναι αξονική και συμμετρική με ένα αίθριο (*atrium*) στο κέντρο, ήταν προοδευτική και διαφορετική ανάλογα με τις πόλεις. Έτσι δεν μας εκπλήσσει το γεγονός ότι ο εκρωμαϊσμός ήταν πιο ξεκάθαρος στις ρωμαϊκές αποικίες όπως στην Κόρινθο, την Πάτρα ή τη Νικόπολη παρά στην Αθήνα.

Μετάφραση από τα γαλλικά:
Φωτεινή Κοκκίνη

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΑΔΑΜ-ΒΕΛΕΝΗ Π. / ΠΟΥΛΑΚΗ Ε. / ΤΖΑΝΑΒΑΡΗ Κ., *Αρχαίες αγροικίες σε σύγχρονους δρόμους. Κεντρική Μακεδονία*, ΤΑΠΑ, Αθήνα 2003.

AULT B.A., *The Excavations at Ancient Halieis*. 2: *The Houses, The Organization and Use of Domestic Space*, Indiana University Press, Bloomington-Indianapolis 2005.

AULT B.A. / NEVETT L.C. (επιμ.), *Ancient Greek Houses and Households, Chronological, Regional and Social Diversity,* University of Pennsylvania Press, Φιλαδέλφεια 2005.

BONINI P., *La casa nella Grecia romana, Forme e funzioni dello spazio privato fra I e VI secolo,* Antenor Quaderni 6, Ρώμη 2006.

CHAMONARD J., *Le Quartier du théâtre, étude sur l'habitation délienne,* Exploration archéologique de Délos VIII, École française d'Athènes, Αθήνα 1922-1924.

ELLIS JONES J. / GRAHAM A.J. / SACLETT L.H., «An Attic Country House below the Cave of Pan at Vari», *Annual of the British School at Athens* 68 (1973), σ. 355-452.

FRAISSE Ph. / MORETTI J.-Ch. / PINON P., *Albert Gabriel, Ένας γάλλος αρχιτέκτονας στη Δήλο την εποχή της μεγάλης ανασκαφής 1908-1911*, Δημαρχία Μυκόνου, Μύκονος 2008.

GRANDJEAN Y., *Recherches sur l'habitat thasien à l'époque grecque,* Études Thasiennes 12, École française d'Athènes, Αθήνα 1988.

HELLMANN M.-Ch., «Vitruve et l'invention d'une maison grecque», στο A. BOUET (επιμ.), *D'Orient et d'Occident, Mélanges offerts à Pierre Aupert*, Ausonius éditions, Bordeaux 2008, σ. 61-72.

HOEPFNER W. / SCHWANDNER E.-L. (επιμ.), *Haus und Stadt im klassischen Griechenland*, Deutscher Kunstverlag, Μόναχο 1994.

HOEPFNER W. (επιμ.), *Geschichte des Wohnens 5000 v. Chr. - 500 n. Chr., Vorgeschichte – Frühgeschichte – Antike*, Wüstenrot Stiftung, Ludwigsburg 1999.

HOEPFNER W. / BRANDS G. (επιμ.), *Basileia, Die Paläste der hellenistischen Könige, Internationales Symposium in Berlin 1992*, Philipp von Zabern, Mainz 1996.

ΜΑΚΑΡΟΝΑΣ Κ. / ΓΙΟΥΡΗ Ε., *Οι Οικίες Αρπαγής της Ελένης και Διονύσου της Πέλλας*, Αρχαιολογική Εταιρεία, Αθήνα 1989.

MAZARAKIS AINIAN A., *From Rulers' Dwellings to Temples, Architecture, Religion and Society in Early Iron Age Greece (1100-700 B.C.),* Studies in Mediterranean Archaeology 121, Paul Aströms Förlag, Jonsered 1997.

REBER K., *Die klassischen und hellenistischen Wohnhäuser im Westquartier*, Eretria X, Λωζάννη 1998.

ROBINSON, D.M., *Excavations at Olynthus, Parts I-XIV*, The Johns Hopkins Press, Βαλτιμόρη 1929-1952.

WALTER-ΚΑΡΥΔΗ Ε., *Το Ελληνικό Σπίτι. Ο εξευγενισμός της κατοικίας στα υστεροκλασικά χρόνια*, Αρχαιολογική Εταιρεία, Αθήνα 1996.

WESTGATE R. / FISHER N. / WITHLEY J. (επιμ.), *Building Communities: House, Settlement and Society in the Aegean and Beyond*, *Proceedings of a Conference held at Cardiff University, April 2001*, British School at Athens Studies 15, Λονδίνο 2007.

WIEGAND Th. / SCHRADER H., *Priene, Ergebnisse der Ausgrabungen und Untersuchungen in den Jahren 1895-1898*, G. Reimer, Βερολίνο 1904.

WOLF M., *Die Häuser von Solunt und die hellenistische Wohnarchitektur*, Deutsches Archäologisches Institut Rom Sonderschriften 14, Mainz 2003.

ΠΗΓΕΣ ΕΙΚΟΝΩΝ

Εικ. 1: L. Heuzey / H. Daumet, *Mission archéologique de Macédoine*, Παρίσι 1876, πίν. 14.
Εικ. 2: Th. Wiegand / H. Schrader, *Priene,* Βερολίνο 1904, σ. 288, εικ. 302-304.
Εικ. 3: Αρχείο Gabriel Chaise, φωτ. L. Damelet, Centre Camile Jullian, Aix-en-Provence.
Εικ. 4, 5: Φωτ. École française d'Athènes.
Εικ. 6: D.M. Robinson, *Excavations at Olynthus* VIII, Βαλτιμόρη 1938, πίν. 1.
Εικ. 7, 9: Φωτ. M.-Chr. Hellmann.
Εικ. 8: J. Ellis Jones / A.J. Graham / L.H. Saclett, «An Attic Country House below the Cave of Pan at Vari», *Annual of the British School at Athens* 68 (1973), σ. 441.
Εικ. 10: A. Cambitoglou, *Zagora* 2, Αθήνα 1988, πίν. 1.

Archaeology of the Greek house, past and present

Marie-Christine Hellmann

Greek houses that attract so much attention today, were not always of interest to archaeologists because the first such excavations of houses in the 19th century were disappointing compared to those of Pompeii. Moreover archaeologists of the period were always looking for the equivalent of the Homeric palaces or for the large mansion with two courtyards as described by Vitruvius.

The publications of the houses of Priene (of the type of prostas house), of the Hellenistic houses of Delos, where one often encounters a colonnaded courtyard, and the houses of Olynthus (of the type of pastas house) have always been used as a point of reference.

However, the constant growth of such excavations of houses from different periods (Geometric to Roman Empire), of different dimensions and from all over Greece, chiefly obliged archaeologists to revise their methodology and compare results. Ancient texts lost their meaning compare to the detailed study of the material remains.

The time always comes when archaeological analysis on a theoretical level is not sufficient, whether it concerns a palace, a labourer's humble dwelling, a house with a colonnaded courtyard within an urban network, or an isolated farmhouse. For the understanding of the function of rooms and their inhabitants' daily lives, no found material, however small, can be ignored. The archaeology of «The Greek House» became that of «Life within Greek Houses». The home is not studied for its own sake but primarily for its inhabitants who belong to all walks of life.